Egyiptomi Füzetek

6. évfolyam 2. szám 2006

A Magyar-Egyiptomi Baráti Társaság időszakos lapja

Teremtéselképzelések a 21. dinasztia korában

A fáraókori Egyiptomban számos elképzelés élt egymás mellett a világ keletkezéséről, illetve a teremtő isten színrelépéséről. A napisten minden egyes hajnali újjászületését egy-egy újabb teremtő aktusnak tartották. A helyszín, ahonnan az isten létrejön – azaz első alkalommal alakot (kheperu) ölt – majd pedig időről időre újjászületik, lehet az Ősvíz, az égbolt vagy akár az alvilág is.

1. Az Ősvíz

Atum – Az egyik legnépszerűbb történet a héliopoliszi teremtésmítosz volt, amely szerint kezdetben a világmindenséget egy végtelen kiterjedésű, folyékony Ősanyag (Nun, az Ősvíz) foglalta magába. Atum, a teremtő maga is ennek a közegnek a része volt, egyfajta passzív, tétlen állapotban. A teremtő isten egyszerre testesítette meg a férfi és női princípiumot, ezért a világ keletkezésének első pillanatában egymaga képes volt az első istenpár, Su és Tefnut létrehozására. A világmindenség így az Ősegységből két részre tagolódott, a folyamat végeredménye pedig a világ végtelen sokszínűsége lett.

Nun – Sok más elképzelés is egyetért abban, hogy a világ teremtése előtt az Ősvíz foglalt magába minden létezőt, amelyben az egyes teremtmények és dolgok még nem a teremtés utáni rendezett módon, hanem egyfajta Őskáosz formájában léteztek együtt. A teremtés folyamata azonban ezekben a héliopoliszi történettől eltérő módon zajlik le.

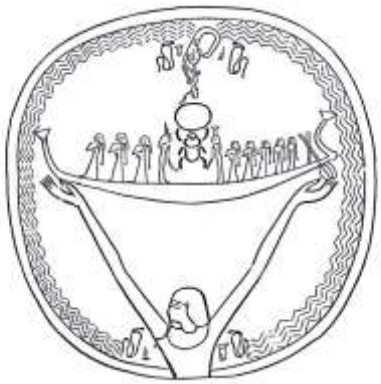

1. kép. Papirusz Bibl.Nat. 153-155 részlete. (A. Piankoff - N. Rambova , Mythological Papyri, New York 1957, fig. 33.)

Hermopoliszban úgy képzelték, hogy az Ősvízből az élet első jeleként egy Ősdomb bukkant elő. Ezen az Ősdombon teremtette meg aztán Thot az első isteneket: négy, eredetileg hüllő vagy kétéltű alakban elképzelt istenpárt, a hermopoliszi Nyolcságot. Nun és Naunet (Ősvíz), Heh és Hehet (Behatárolatlanság / Végtelenség), Kek és Keket (Sötétség), Amun és Amaunet (Elrejtettség) az Ősvízben rejlő kaotikus, átláthatatlan, megformálatlan, de a teremtés szolgálatába állítható kozmikus erőket jelképezték a számukra.

Egy másik elképzelés szerint az Ősvízből elsőként előbukkanó kék lótuszvirág volt az, amelynek kinyíló kelyhéből a kozmikus istenség gyermek alakjában jött a világra, vagy szárnyas skarabeusként emelkedett az égbe – a teremtés „első alkalmával", s attól kezdve minden hajnalban újra és újra.

A teremtő isten első megjelenési formája máskor nem egy vízi növény, hanem egy vízimadár („*A Nagy Gágogó*" elnevezésű nílusi lúd) volt, akinek hangja megtörte a Nemlét végtelen csendjét a világ teremtésének első pillanatában. A teremtett világ első jele pedig ennek az ősmadárnak a tojása, amelynek héját esetenként az éggel azonosították, annak megtörése pedig az ég áttörését és a fény útjának a megnyitását jelentette.

A Nunból való teremtést az Újbirodalom idejétől használatos egyik túlvilágkönyv, a Kapuk Könyve záróképe örökítette meg (1. kép).

Su – Atum elsőszülött fia, Su maga is teremtő tevékenységet végez, amikor elválasztja egymástól saját gyermekeit, a férfi alakban elképzelt Földet (Geb) és a nőnemű Égboltot (Nut). Az ég megtámasztásával létrehozza ugyanis azt a közeget, amely lehetőséget és teret ad a teremtményeknek a földi életre. Az Ég és a Föld szétválasztása tehát nem más, mint az Ősegység megszüntetése, két majd több részre való felosztása.

Su nem egyszerűen csak a levegő istene, hanem az a napfényt áteresztő levegőburok, ami a föld felszíne felett helyezkedik el. Olyan közeg tehát, amely az életet fény és levegő formájában közvetíti a teremtmények felé. Tevékenységével nemcsak a földi élet, hanem egyúttal a napisten útja számára is

2. kép. Koporsótöredék. Szépművészeti Múzeum. Ltsz. 87.5-E

biztosítja a teret, hiszen éppen az isten karjai által tartott, istennő vagy tehén alakban ábrázolt égboltot szeli át a napbárka.

A Su által való teremtés a 21. dinasztia thébai halotti ikonográfiájában gyakori motívum volt (2. kép).

2. Az Égistennő méhe

Nut – A Su által a magasba emelt égistennő egyes esetekben az Égi Tehén (Hathor), máskor a két kezével és lábával a földön támaszkodó, testével ívben a föld fölé boruló istennő formájában is megjelenhet. Ő az, aki alkonyatkor Nyugaton elnyeli, hajnalban Keleten pedig újra és újra megszüli a napistent és a csillagokat.

A napistenre (Ré-Harakhti) a különböző elképzelésekben időnként mint Nut társára, máskor mint gyermekére utalnak. Nut mint nappali égbolt a napbárkát hordozza a testén, az istennő éjszakai formája pedig csillagokkal van telehintve az ábrázolásokon.

A napgyermek tehát az égistennő méhéből a keleti horizonton születik meg, megjelenésének pillanata pedig az, amikor átlépvén a keleti horizont kapuját az égbe emelkedik.

A Nut testéből való megszületés témáját az újbirodalmi túlvilágkönyvek közül az Éjszaka Könyve dolgozta fel.

3. A Túlvilág

A Túlvilágon tett éjszakai utazása során a napisten nemcsak a pusztító erejű Apóphisz kígyóval találkozik, hanem egy jótékony kígyó alakú lénnyel is kapcsolatba kerül. Ez utóbbi az Apóphiszhoz hasonlóan a teremtett világ előtti, kaotikus és rendszertelen, formátlan, behatárolatlan állapotokat jelképezi, de a vele való találkozás nem pusztító, hanem regeneratív erőket szabadít fel. A halál és az éjszakai sötétség az isteni újjászületés előtti állapot szükséges velejárója, természetes közege. A halott pedig, aki érdemesnek bizonyul arra, hogy túlvilági útja során csatlakozzon az istenhez, az út végén ebben az újjáteremtésben / újjászületésben is osztozhat.

A kígyó tüzes lehelete halálos pusztítást jelent a hajnali újjászületést akadályozó ellenséges erőkre nézve. A napisten maga és követői azonban egyes elképzelések szerint pirkadatkor, az éjszaka utolsó órájában végighaladnak a kígyó testében, hogy aztán tüzes leheletében újjászületve, megújult teremtő energiával lépjenek elő a keleti horizont kapujában.

A Túlvilágról, a Nemlét kígyójából való megszületés motívuma az Amduat 12. órájának központi motívuma (3. kép).

Teremtéselképzelések a 21. dinasztia korában

A 21. dinasztia kori thébai halotti ikonográfia számára nagy kihívást jelentett, hogy – mivel az új, önálló sírok építésének ideiglenes megszűnése miatt a sírfalak adta dekorációs felületek nem álltak rendelkezésre – az addiginál jóval szűkösebben rendelkezésre álló helyen kellett lehetőleg ugyanolyan mennyiségű, a halott túlvilági boldogulását segítő képi és írásos információt elhelyezni. A fő információhordozókká a múmia alakú koporsók oldalai és a sírmellékletként szolgáló halotti papiruszok váltak. A rajtuk megjelenő bonyolultabb, komplexebb, több elképzelést egyszerre magukba foglaló motívumok és jelenetek pedig, amelyek közül néhányról fentebb szó esett, sikeresen valósították meg azt a célt, hogy minél több különböző elképzelést sikerüljön egymással összhangba hozva egy jelenetbe sűríteni.

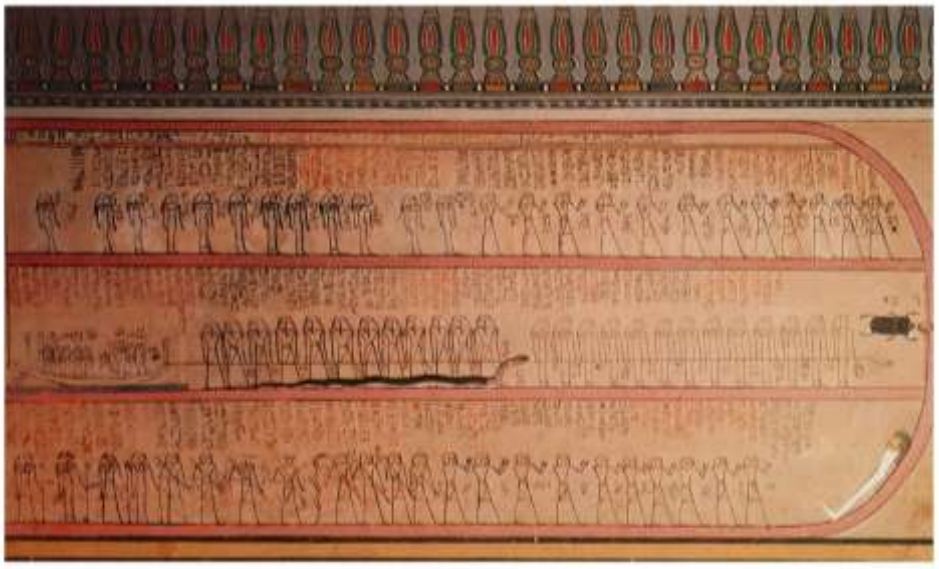

3. kép. Amduat 12. óra (II. Amenhotep-sírja)

A 21. dinasztia kori thébai Amon-papi koporsókon és papiruszokon található ábrázolásokon ezért néha első látásra igen bonyolultnak vagy nehezen értelmezhetőnek tűnő teremtéselképzeléseket találunk. Ezeken a jeleneteken a (magában a koporsóban lezajló) isteni újjászületés – vagyis a világ ismételt megteremtésének – fentebb tárgyalt különböző módozatai egymással összefonódva, bonyolult motívumok formájában jelennek meg, és gyakran a képprogram központi elemeivé válnak (4. kép).

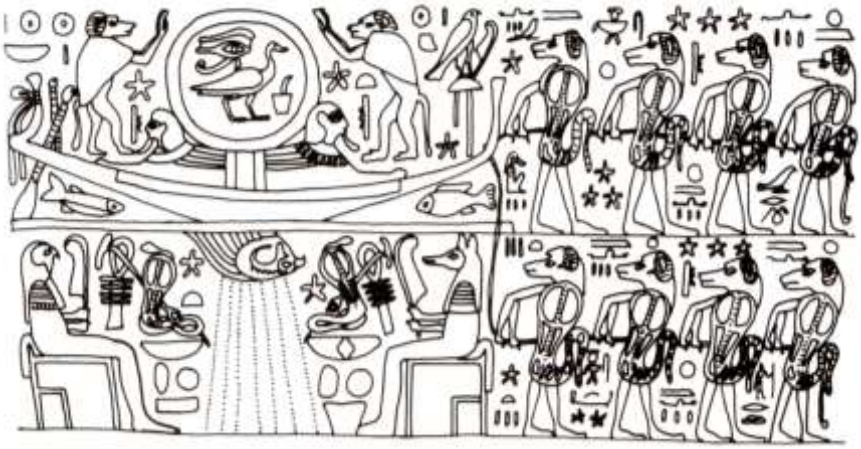

4. kép. Pap. Cairo J. 29611 (Niwiński, A., Studies on the Illustrated Theban Funerary Papyri of the 11th and 10th Centuries B.C. Freiburg - Göttingen 1989, fig. 88.)

A különböző elképzelések tudatos összhangba hozására a legjobb példa a két túlvilágelképzelésnek, a napisten éjszakai útjának és az oziriszi túlvilágnak már az újbirodalmi túlvilágkönyvekben egyre szorosabbá váló kapcsolata.

A thébai királysírok falait dekoráló túlvilágmodellek részletesen kidolgozták azt az elképzelést, miszerint Ré Ozirisz ba-lelke, Ozirisz pedig Ré túlvilági teste. A két isten egyesülése – hasonlóan a halott ba-lelkének és mumifikált testének éjszakai egyesüléséhez – Ré túlvilági útja során következik be, amikor Ré rátalál a Testére, Ozirisz számára viszont lehetővé válik, hogy ba-lelke az égbe emelkedjék és együtt utazzon a napistennel a napciklus útján. A túlvilágkönyvek záróképei a napisten ba-lelkét jelenítik meg, még-pedig a Túlvilágon töltött utolsó pillanataiban, mielőtt a keleti horizonton a napfelkelkeltével az isten újjászületése megkezdődne melynek során a túlvilági alakját hátrahagyva, a nappali bárkába száll és az égbe emelkedik.

Az Ozirisszal azonosuló éjszakai napisten gyakran vesz fel kos alakot, a hajnali újjászületés egyik legfontosabb jelképe viszont a skarabeus. A két alak együttes ábrázolása részben ezt az isteni egyesülést, részben viszont a napciklus örökkévalóságát és teljességét szimbolizálja. A két isten egy alakban való megjelenítésére több megoldás is született már az Újbirodalom idején, amelyeknek motívumait a 21. dinasztia kori ikonográfiában előszeretettel használták (5-6. kép).

*

A különböző teremtéselképzelések együttes megjelenésére ugyancsak találunk példákat már az Újbirodalomban is, amelyeket aztán a 21. dinasztia idején továbbfejlesztenek.

Az Amduat 12. (utolsó) órájának bevezető szövege a hajnali napfelkeltekor megnyilvánuló isteni újjászületés kapcsán sokféle teremtéselképzelést említ egymás mellett. A skarabeus alakjában való újjászületés mellett az égistennő testéből gyermekként való megszületés éppúgy megjelenik, mint a fény sötétségből való előlépése, vagy az Ősvízből való előbukkanás a teremtés pillanatában.

Ugyanennek az órának a záróképe (lásd 3. kép) azonban a felsoroltak közül egyetlenre koncentrál: a hajnalban a felkelő napkorongot maga előtt görgető skarabeusra. A jelenet a napfelkelte első pillanatát rögzíti. Az alsó regiszterben elhelyezett (Alvilágban visszamaradó), múmia alakú Ozirisz élesen elhatárolódik a skarabeus alakban a keleti horizonton felkelő naptól és az őt a karjaiba fogadó Su istentől.

A 21. dinasztia idején keletkezett halotti papiruszoknak az Amduat záróképét felhasználó és átdolgozó verzióin az újbirodalmi ősvariánsokhoz képest néhány fontos újítás figyelhető meg. Egyrészt Ozirisz figurája megnő, és az alsó regiszterből kilépve fokozatosan a jelenet uralkodó figurájává válik, az ábrázolások pedig a múmia alakú istenség ithüphallikus jellegét kezdik hangsúlyozni.

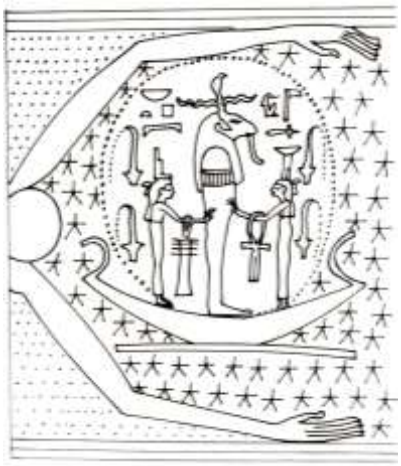

5. kép. Papirusz Bibl. Nat., 170-173 (Niwiński, A., Studies, fig. 41)

6. kép. Papirusz Cairo S.R.VII 10244 (Niwiński, A., Studies, fig. 32)

7. kép. Papirusz BM 9984 (Niwiński, A., Studies, pl. 40a)

Másrészről pedig Ozirisz, a skarabeus alakú napisten és Su egyre szorosabb kapcsolatba kerülnek egymással. (7. kép) A 21. dinasztia kori thébai jeleneteken a napistent és Oziriszt egyaránt magában foglaló egyesített istenalak még további istenek vonásaival gazdagodik.

A Su-jelleget és egyben az eredetileg passzív állapotban fekvő múmia alakú isten aktivizálódását a mumifikált testből felemelkedő kar jelzi. Más szavakkal: az eredetileg múmia alakú Ozirisz alakjának Su karjaival való bővítése Ré-Ozirisz alakját Su feladatkörébe és helyzetébe tette át. Nemcsak a Túlvilág határmezsgyéjét átlépni készülő napkorong átvételéről és égbe emeléséről van szó, hanem az egyik teremtéselképzelés is beleszövődik a szimbólumrendszerbe: Su karjainak teremtő tevékenysége.

Az újbirodalmi túlvilágkönyvek (Amduat, Kapuk Könyve) több helyen tesznek említést arról, hogy a túlvilági útját járó napisten az utolsó órákat a Nunban, az Ősvízben tölti. A Kapuk Könyve záróképéről (lásd: 1. kép) kiderült, hogy a felemelt karok nemcsak Su teremtő tevékenységére utalhatnak, hanem a „nagy isten" Nun-jellegét is hangsúlyozzák, hiszen a teremtő isten, akinek önmagából kell létrehoznia minden későbbi entitást, szükségszerűen kétnemű (androgün). Ré-Ozirisz tehát ebben az esetben már nem csupán az Ősvízből előbukkanó istenség, hanem egyúttal a világmindenséget kaotikus állapotban magában foglaló Ősvízet is megtestesíti.

8. kép. Mitológikus papirusz. Szépművészeti Múzeum, Lelt. sz. 51.2547

Az egyik karját felemelő ithüphallikus isten póza (8. kép) arra utal, hogy Ozirisz itt Minnel, „*A Felemelt Karúval*" is azonosul. Minnek nemcsak a termékenységhez, hanem a keleti égtájhoz, a keleti horizonthoz való szoros kötődése is indokolja az Ozirisz-alakba való beolvadását a napfelkelte pillanatában. A felemelt kar az ellenség felett aratott győzelmet és a diadal felett érzett örömet is szimbolizálja. Mind az ithüphallikus jelleg, mind a felemelt kar az androgün teremtő istenség maszkulin vonásainak a(z) (ön)teremtésben betöltött szerepét hangsúlyozza.

A hajnalban újjászületőnapisten tehát nemcsak önmagának különböző megjelenési formáit (pl. skarabeus, sólyom, gyermek, kos) és a túlvilági isten (Ozirisz vagy a már önmagában összetett Ptah-Szokar-Ozirisz) kvalitásait foglalja magában, hanem más teremtő tevékenységet végző istenek (pl. Su, Nun, Min) jellemvonásait és energiáit is. A teremtő istennek ez a rendkívül összetett jellege a 21. dinasztia kori ikonográfiában világosan kifejezésre jut.

Liptay Éva, dr.
Szépművészeti Múzeum

Előadás helye és ideje:
Szépművészeti Múzeum, 2006. április 21.

Egyiptomi Füzetek 6/2, 2006.
Kiadja a Magyar Egyiptomi Baráti Társaság Ókori Egyiptomi Bizottsága
Szerkesztő: dr. Győry Hedvig
Levélcím: H-1062 Budapest, Bajza u. 54.
e-mail: gyory@szepmuveszeti.hu